

na (s. 499 – z uwagą: „verzichtet auf Kardinalswürde 1447”) oraz królewicza Fryderyka Jagiellończyka (s. 504: „Friedrich Kasimir von Polen (*de Polonia*)”), który – jako purpurat – otrzymał zanikły później *titulus* S. Lucia in Septisolio (Septemsoliis). Jak w dziele *Le Chiese di Romai* pisał niegdyś Mariano Armellini, „quest’ antichissima diaconia, distrutta da Sisto V, era preso l’angolo meridionale del Palatino, ove Settimio Severo fabbricò il suo rinomatissimo *Settizonio*, da cui tolse la chiesa la più o meno corrotta denominazione”⁴. Akurat problematyka tytułarnych świątyń kardynalskich w Wiecznym Mieście nie została szerzej uwzględniona w prezentowanym opracowaniu, co jednak w niczym nie ujmuje mu wartości, gdyż zasadniczy ciężar podjętej w nim analizy dotyczył procesu kształtowania się pozycji kolegium kardynalskiego w średniowiecznym Kościele Zachodnim oraz roli purpuratów w życiu ówczesnej wspólnoty eklezjalnej. Rzeczony kolegium już wtedy pozostawało bardzo silnie uwikłane w dzieje polityczne krajów europejskich kręgu cywilizacji łacińskiej (zwłaszcza od czasów, kiedy kardynałami zaczęli zostawać duchowni także spoza Półwyspu Apenińskiego), które to zjawisko w niczym nie straciło na sile w czasach nowożytnych (a wręcz przeciwnie). Wypada wyrazić zatem nadzieję, że w przyszłości powstanie analogicznego charakteru opracowanie o dziejach kardynałatu w stuleciach XVI oraz kolejnych, jakkolwiek miałyby się z prawdą stwierdzenie, że chodzi o tematykę w zupełności zaniedbywaną w dotychczasowej historiografii⁵.

Krzysztof R. Prokop

Zdzisław G o g o l a OFMConv, *Dzieje franciszkańskiej Prowincji św. Antoniego i bł. Jakuba Strzemię 1918-1939*, UNUM, Kraków 2011, ss. 843.

Chcąc mówić o historii zakonu franciszkańskiego w Polsce, nie sposób pominąć okresu międzywojennego, który był znaczący dla odrodzenia ich obecności w naszej

⁴ M. ARMELLINI, *Le Chiese di Roma dal secolo IV al XIX*, Roma 1891² [reprint: Roma 1982], s. 516 (S. Lucia in Septisolio).

⁵ M.in.: C. WEBER, *Kardinäle und Prälaten in den letzten Jahrzehnten des Kirchenstaates. Élite-Rekrutierung, Karriere-Muster und soziale Zusammensetzung der kurialen Führungsschicht der Zeit Pius IX. (1846-1878)*, Stuttgart 1978; TENŽE, *Senatus Divinus. Verborgene Strukturen in Kardinalskollegium der frühen Neuzeit (1500-1800)*, Frankfurt am Main 1996; J. LEBLANC, *Dictionnaire biographique des cardinaux du XIXe siècle. Contribution à l’histoire du Sacré Collège sous les pontificats de Pie VII, Léon XII, Pie VIII, Grégoire XVI, Pie IX et Léon XIII, 1800-1903*, Montréal 2007 [recenzja tej publikacji w: „Roczniki Historii Kościoła” 3 (2011), s. 258-265]. Zob. nadto: P. BLET, *Histoire de la représentation diplomatique du Saint Siège des origines à l’aube du XIXe siècle*, Città del Vaticano 1990.

Ojczyźnie. Przez swoje inicjatywy Zakon Braci Mniejszych Konwentualnych w istotny sposób włączył się także w dzieło odrodzenia Kościoła i całego narodu po I wojnie światowej. Rozwój prowincji franciszkanów był na tyle dynamiczny, że w 1939 roku zaistniała konieczność jej podziału. Powstały w tym okresie dwie równorzędne prowincje nosząc popularne nazwy: prowincja południowa zwana krakowską i północna określana mianem warszawskiej. Tematyką tą zajął się o. dr hab. Zdzisław Gogola OFMConv, który poświęcił temu zagadnieniu wiele wysiłku i pracy. Zaowocowała ona wydaniem tej recenzowanej publikacji, a autor przez to dołączył do grona znaczących badaczy dziejów zakonu minoryckiego na ziemiach polskich.

Autor urodził się 18 lipca 1950 roku w Olpinach (powiat tarnowski). Do Zakonu Braci Mniejszych Konwentualnych wstąpił w 1971 roku, a święcenia kapłańskie przyjął w 1978 roku. We wspólnocie zakonnej pełnił odpowiedzialne funkcje: mistrza nowicjatu, rektora WSD OO. Franciszkanów w Krakowie, prowincjała. Pracę doktorską obronił w 1999 roku na Papieskiej Akademii Teologicznej w Krakowie. W 2000 roku został przyjęty do pracy w Katedrze Historii Kościoła w Czasach Najnowszych PAT w Krakowie w charakterze asystenta, a od 2004 roku pracuje jako adiunkt. W 2010 roku otrzymał stopień doktora habilitowanego nauk humanistycznych w zakresie historii na Wydziale Historii i Dziedzictwa Kulturowego Uniwersytetu Papieskiego Jana Pawła II w Krakowie. Dorobek naukowy o. Zdzisława Gogoli to 13 książek i 106 artykułów naukowych.

Omawiana praca stanowi kolejny milowy krok w poznawaniu dziejów zakonu franciszkańskiego. Jest to tytaniczne dzieło, które świadczy o wielkiej pracowitości i erudycji autora. Publikacja ta składa się z ośmiu rozdziałów. Ponadto zawiera sześć bardzo szczegółowych aneksów oraz indeks osób i nazw geograficznych. Dodane zostały streszczenia treści pracy w językach włoskim, angielskim i hiszpańskim. Waleru pracy nadaje zamieszczenie bardzo wielu zdjęć w treści pracy pochodzących z omawianego okresu. Wiele z nich nigdy wcześniej nie było publikowanych.

Rozdział I przedstawia organizację Zakonu Braci Mniejszych Konwentualnych w Polsce. Na uwagę zasługuje bogata historiografia dziejów franciszkanów od XIII do XVII wieku przedstawiona w tym rozdziale. Omówiona została historia odrodzenia prowincji galicyjskiej. Autor dobitnie zaznacza, że ogromne spustoszenia w Kościele polskim po czasach zaborów doprowadziły do miernego stanu personalnego i posiadanych klasztorów w początkach omawianego okresu. Było bowiem zaledwie dziewięć klasztorów zorganizowanych w tzw. prowincję galicyjską. Ona to dopiero w 1920 roku zyskała miano prowincji św. Antoniego i bł. Jakuba Strzemię. Ponadto w tekście została zaprezentowana późniejsza organizacja prowincji w latach międzywojennych. Mowa jest o generałach zakonu, prowincjałach tego okresu, a także innych urzędnikach prowincji. Są także wymienione wizytacje generalskie i prowincjałskie.

Rozdział II prezentuje klasztory franciszkańskie w omawianym okresie. Są tu uwzględnione domy zakonne będące w posiadaniu prowincji w chwili odzyskania niepodległości, przywrócone po czasach zaborów, ale również nowe fundacje placówek minoryckich. Ciekawym spostrzeżeniem autora wydaje się być los klasztorów franciszkańskich. O ile oczywista dla Polaków była walka z zaborcami, o tyle dobra zagrabione zakonem chętnie były przejmowane przez władze państwowe, a nawet

kościelne. Niechlubne przykłady tego – według autora – mamy w Wilnie czy w Zamościu. W pierwszym przypadku robotnicy na wyraźny nakaz władz miejskich zdemolowali klasztor, który był już własnością zakonu. W Zamościu zaś „władza” diecezji lubelskiej nie widziała potrzeby obecności franciszkanów w tym mieście i wyraziła zgodę na urządzenie w dawnym kościele sali kinowej. Jednak w omawianym okresie udało się odzyskać dwanaście dawnych klasztorów oraz utworzyć dziesięć nowych. W 1939 roku prowincja polska franciszkanów posiadała 31 klasztorów w Polsce oraz jeden w Japonii. Znalazło się w tym opisie miejsce również na planowane fundacje, które nie zostały zrealizowane, jak Ostrowiec Świętokrzyski czy Jurgów.

Kolejny, III rozdział, prezentuje instytucje naukowe i formacyjne w prowincji. Ukazane zostały zatem takie instytucje, jak małe seminarium, nowicjat i studium filozoficzno-teologiczne. W omawianym okresie małe seminarium mieściło się najpierw w Sanoku, później przeniesiono je do Lwowa, a od 1930 roku zostało umieszczone w Niepokalanowie. Nowicjat zaś zarówno dla braci zakonnych jak i kleryków do 1924 roku znajdował się we Lwowie. W 1924 roku nowicjat kleryków przeniesiono do Kalwarii Pałacowskiej, w 1926 roku znalazł miejsce w Łagiewnikach, zaś od 1933 roku umieszczono go w Niepokalanowie. W 1928 roku stworzono w Niepokalanowie drugi, obok Lwowa, nowicjat dla braci zakonnych. Studia filozoficzno-teologiczne w omawianym okresie odbywano we Lwowie i Krakowie. Instytucje te poziomem swoim dorównywały innym szkołom i uczelniom państwowym. Jednak oprócz tego autor omawia bardzo ważną kwestię w życiu prowincji, jaką jest życie duchowe i wspólnotowe poszczególnych wspólnot zakonnych.

Rozdział IV przedstawia działalność duszpasterską franciszkanów w okresie międzywojennym. Omawiana jest działalność duszpasterska w sanktuariach, parafiach i kościołach klasztornych w tym czasie. Ponadto jest zaprezentowana działalność katechetyczna i kaznodziejska zakonu minoryckiego. W omawianym okresie mamy do czynienia z ważnymi datami dla obecności franciszkanów w naszej Ojczyźnie. Obchodzono bowiem 700-lecie śmierci św. Franciszka (1926 r.), 700-lecie śmierci i kanonizacji św. Antoniego (1931 r.) oraz 700-lecie przybycia franciszkanów na ziemię polskie (1937 r.). Daty te oczywiście były związane z szeroko zakrojonymi działaniami duszpasterskimi Kościoła polskiego i samego Zakonu Braci Mniejszych Konwentualnych.

Treść V rozdziału poświęcona jest tematyce działalności misyjnej w okresie międzywojennym. Szeroko ujęta jest działalność w Japonii oraz w Chinach. W sposób ciekawy zaprezentowana jest praca wśród emigrantów w Europie. W tym czasie możemy mówić o szeroko zakrojonej działalności prowincji franciszkanów w Danii, Niemczech, Rumunii, Mołdawii, Turcji i Włoszech. Praca duszpasterska rozwinęła się również w Stanach Zjednoczonych.

Kolejny zaś VI rozdział to opis stowarzyszeń i grup działających przy klasztorach franciszkańskich. Oprócz tradycyjnych bractw i Trzeciego Zakonu następuje prezentacja wielu grup i stowarzyszeń działających przy franciszkańskich placówkach. Oprócz tych grup, ściśle franciszkańskich, znalazły się również opisy Akcji Katolickiej istniejącej przy klasztorach minoryckich, jak również mniejszych grup, np. Stowarzyszenia św. Zyty.

Następny, VII rozdział, stanowi opis działalności kulturowo-oświatowej, w skład której wchodzi dokonania pisarskie i działalność naukowa członków polskiej prowincji. W omawianym okresie franciszkanie wyróżniali się działalnością na polu wydawniczym. Stało się to dzięki o. Maksymilianowi Kolbe, twórcy klasztoru i wydawnictwa w Niepokalanowie. Jego działalność skupiła się na wydawaniu miesięcznika „Rycerz Niepokalanej” oraz czasopisma ogólnopolskiego „Mały Dziennik”. Poza tym prowincja wydawała periodyki tercjarskie „Pochodnia Seraficka”, „Świt Seraficki” i „Wiadomości Tercjarskie”. Ważnym elementem zdaje się być działalność wydawnicza zainspirowana przez o. Kolbego w Japonii.

Ostatni zaś VIII rozdział prezentuje podstawy materialne funkcjonowania prowincji. Omawiane są nieruchomości będące w rękach zakonu i stałe dochody klasztorów. W tym okresie głównym źródłem dochodów były nieruchomości będące w jego rękach, tj. folwarki, lasy, ogrody i kamienice czynszowe. Oprócz tego były okazyjne dochody z udziałów naftowych. Kolejnymi źródłami dochodu były intencje mszalne i kwesty. Można powiedzieć, że w tym okresie część klasztorów miała problemy finansowe, a nawet popadała w długi.

Pracę kończy zestaw aneksów. Autor zaczyna od słownika terminów zakonnych (aneks 1), który niewątpliwie może przydać się nawet osobie obeznej w tematyce, następnie alfabetyczny spis profesów solemnych prowincji (aneks 2) oraz chronologiczny wykaz zmarłych franciszkanów w latach 1918-1939 (aneks 3). Później obszerniejsze już aneksy dotyczą wykazu sesji definitoriów w latach 1919-1939 (aneks 4), wykazu wizytacji prowincjalnych w latach 1918-1939 (aneks 5) oraz wykazu rekolekcji i misji ogłoszonych w Polsce i za granicą przez franciszkanów w latach 1918-1939. Materiały te same w sobie mogą stanowić źródło wielu prac dotyczących tego okresu historycznego.

Ogrom pracy włożony w napisanie niniejszej rozprawy budzić musi szczery podziw. Autor wykorzystał materiały składane w 50 archiwach państwowych, instytucjach kościelnych oraz w archiwach parafialnych i klasztornych, a także w prywatnych. Została przez niego zgromadzona ogromna literatura przedmiotu – w tym wiele pozycji niedrukowanych znajdujących się w archiwach kościelnych i ośrodkach akademickich (KUL, UAM).

Cennymi tematami, dotąd jeszcze niepodnoszonymi przez żadnego badacza dziejów franciszkańskich, jest praca duszpasterska w okresie międzywojennym. Rozdział poświęcony kaznodziejstwu i pracy katechetycznej może służyć do pionierskiego opracowania tego zagadnienia na polu historii teologii pastoralnej i katechetyki w okresie międzywojennym.

O ile działalność franciszkanów tego okresu w Japonii jest w miarę dobrze znana, o tyle praca misyjna w Chinach wydaje się być czymś nowym i wielce absorbującym przez współczesnego odbiorcę. Swoistym *novum* wydaje się być również tematyka działalności wśród emigrantów. Polscy franciszkanie jawią się jako prekursorzy działalności w Danii, gdzie wśród Polonii odnoszą już w tamtym czasie duże sukcesy duszpasterskie.

Publikacja, mimo swych niewątpliwych walorów, nie ustrzegła się przed mało znaczącymi błędami. Ilustracje, będące niewątpliwie ogromnym walorem całej pracy i ubarwiająca dzieło, czasami błędnie zostały opisane chronologicznie. Trudno doszu-

kiwać się złej woli u autora, jednak wizerunki niektórych klasztorów, tj. w Horyńcu (s. 56) czy Przemyślu (s. 64) na pewno nie pochodzą z tego roku, jakim zostały opatrzone, o czym świadczą zamieszczone szczegóły. Ponadto, pisząc o pracy wśród emigrantów polskich w Europie, autor zamieszcza krótką informację o dziejach franciszkanów w ZSRR mówiąc na temat o. Arkadiusza Waltosia. Trzeba zaznaczyć, że pracował on w Grodnie i pozostał w tym miejscu, ale dopiero po 1945 roku, kiedy to polskie miasto weszło w skład ZSRR (s. 363). W zestawieniach i tabelach umieszcza autor alfabetyczny spis profesów solemnych prowincji w okresie II Rzeczypospolitej. Pod pozycją 217 wymienia br. Leona Romanowskiego. Opieczętowuje jego nazwisko, w informacji data i miejsce śmierci, napisem brak danych (s. 659). Tymczasem w tym czasie zakonnik ten jeszcze żył w Niepokalanowie, będąc członkiem prowincji warszawskiej franciszkanów. Zmarł on dopiero 17 marca 2013 roku w Niepokalanowie.

Omawiana praca stanowi zatem miły krok w poznaniu dziejów minoryckich na ziemiach polskich. Można tylko życzyć samemu autorowi dalszych badań nad historią franciszkanów w Polsce. Zakonowi zaś, aby znaleźli się badacze i pasjonaci dziejów zakonu na miarę autora niniejszej pracy.

Rafał Kwiatkowski OFMConv

Józef M a k a r c z y k OFMConv, *Prowincja litewsko-białoruska Zakonu Braci Mniejszych Konwentualnych w latach 1687-1845*, Grodno 2012, ss. 555.

Historia zakonu franciszkańskiego w Polsce, to jeszcze do tej pory wielkie pole do pracy dla wielu badaczy. Czas przedrozbiorowy był okresem wielkiego rozwoju Zakonu Braci Mniejszych Konwentualnych na ziemiach I Rzeczypospolitej, a zwłaszcza Wielkiego Księstwa Litewskiego. Nie sposób pominąć tego okresu, aby zrozumieć obecną historię i tradycję franciszkańską, tak ważną dla wielu pokoleń zakonników. Ten czas pomaga nam również zrozumieć procesy i przebieg zmian społeczno-politycznych w okresie staropolskim. Ponadto ważną zdaje się być sprawa, że dzięki takim pracom pozwalamy naszym sąsiadom na Białorusi i na Litwie poznać historię i dziedzictwo kulturowe ziem, na których przyszło im żyć.

Tematyką działalności franciszkanów na ziemiach dawnego Wielkiego Księstwa Litewskiego zajął się o. dr Józef Makarczyk OFMConv. Zaowocowała ona wydaniem tego dzieła, a autor przez to dołączył do grona badaczy dziejów zakonu franciszkańskiego. Pewnym metodologicznym niedociągnięciem jest już sam tytuł pracy: *Prowincja litewsko-białoruska Zakonu Braci Mniejszych Konwentualnych w latach 1687-1845*. Trzeba uczciwie już na początku stwierdzić, że w historiografii nie funkcjonuje nazwa „Prowincja litewsko-białoruska” i nieuzasadnione zdaje się być posługiwanie tym terminem. Erygowana na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego w 1687 roku struktura organizacyjna Zakonu Braci Mniejszych Konwentualnych przyjęła nazwę